

The principles of the action issuing process in Farabi's intellectual system

Zeynab Barkhordari ¹ | Aad Faramarzgharamaleki ² | GhasemAli Kouchnani ³ | Seyyedeh mahdiyeh poorsaleh amiri ⁴

1. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran. E-mail: barkhordariz@ut.ac.ir

2. Professor of University of Tehran. E-mail: ghmaleki@ut.ac.ir

3. Associate Professor of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: kouchnani@ut.ac.ir

4. Doctoral student in the field of Islamic philosophy and theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran. E-mail: poorsaleh68@gmail.com

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

26 January 2023

Received in revised form:

8 July 2023

Accepted:

11 September 2023

Published online:

3 February 2025

Keywords:

acme, desire, velle, rational faculty of theoretical, virtus

Abstract: The present study examines the basics of the action of issuing process from Farabi's perspective with a descriptive-analytical method. Basics of issuing action are cognitive basics; desire; velle; and perceptual details of processing of issuing action based on certain judgments. Recognizing and choosing the acme as the first stage of issuing the action is the responsibility of the rational faculty of theoretical. The epistemological process of choosing the acme start from the perception of the senses and their transmission to power of the common sense, It continues by the transfer of images to the imaginal faculty for permanent protection, imitating, mechanisms of the combination and detailed of images and imagery of the human being reached to the acme. And it ends with transferring imaginations to the stage of rational faculty in order to infer to details of the perceptions related to the action. Farabi did not specify the process of converting universal prolegomenas into particulares; But he has dealt with the more detailed issues of the theoretical field of the process of issuing the action as virtus.

Cite this article: Barkhordari, Z. Faramarzgharamaleki, A. Kouchnani, G. poorsaleh amiri, S (2025). The principles of the action issuing process in Farabi's intellectual system, *Philosophical Meditations*, 14(33), 11-36. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1975398.2328>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1975398.2328>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: The topic of practical philosophy is central issues in Farabi's intellectual system. From Farabi's perspective tracking in the field of the basics of the action to issuing process is one of the most important infrastructure issues of Farabi's practical philosophy; Therefore, its investigation sheds light on Farabi's view on practical philosophy and how to implement micro and macro policies in societies. Among the research approaches in the field of philosophy are analytical-logical, historical, comparative and experimental approaches. Analytical-logical approach is a method in which the epistemic foundations, logical and linguistic structure of propositions and logical consequences of theories are analyzed (Qaramelki, 2017: 260, 284). Farabi speaks about theoretical and practical prerequisites to achieve beatitude. He describes the first stage of the process of issuing the action is the rationalization of beatitude, and the next stage is the desire. He did not say anything about how the process of converting universals into particulars. He has introduced

only the practical intellect as the faculty responsible for the perception of universals and the inference of particulars related to the issuance of the action (Hamo, 1907a: 740; 1344: 10).

The language of the present essay is the language of scientific and philosophical precision.

Methodology: One of the fundamental issues of practical philosophy is to examine the basics of the action issuing process. The current research is trying to deal with the principles of issuing a general action from human cognitive powers (Hamo, 1413: 338), desire, velle and how to infer the particulars for issuing action from Farabi's point of view (Hamo, 1996b: 78-77).

First, it is discussed to briefly to the principles of issuing action, then to defining the perceptual powers, then discussing the first stage of the action issuing process. After dealing with the above principles, the practical intellect is examined and is presented the process of issuing the action .

The method used was the analytical-logical approach. In the current research, it has been searched from Farabi's perspective

about the field of action process. The result of this search is reported in the article and has been discussed in the description and explained each of the stages of the process of issuing the action.

Findings: The first step in the process of issuing action is knowing the acme and then choosing it (Hamo, 1996b: 80; 1995: 102); Because Farabi clarifies on the difference between the two stages of knowing the acme and choosing it based on the existential-cognitive order specific to each human being (Hamo, 1967: 1185) and all human beings know true beatitude with the assumption of having a healthy eros and physical powers; But despite knowing beatitude, they don't choose it as their acme (Homo, 1996b: 81-82; 1995: 102) .

After feeling sensations, these are entrusted to the power of common sense (Hamo, 1405a: pp. 52/85-83). sensations transferred to the imaginal faculty for the permanent protection of the senses, the composition and detailing of forms and imitating (Hamo, 1996b: 80, 24, 1405b: 28; 1995: 84-82, 95, 143; 1986: 132-131), Then,

these are transferred to the rational faculty .

After stages are desire, forming the velle to realize the action (Hamo, 1996b: 78) and thinking and evaluation refers to the realization of the action and the detailing of perceptions.

Discussion and Conclusion: All humans born in the period of beast are perfectionists by nature (Hamo, 1961: 59). Al-Farabi did not specify how the process of transforming the universals into particulars and mentioned only the virtues related to the practical field such as reasoning (Hamo, 1991: 58-60; 1996a: 84-81; 1405b: 55). He has made it possible through archetypes as part of education (Hamo, 1404: 89-88) and observations to obtain the particulars for doing and leaving actions. It has two reasons. One reason is to presuppose the process of converting the universals into prolegomena; the second cause is Farabi's attention to more detailed issues.

References

Farabi. Abi-Nasr (1413 AH).
Aamal Al-phalsaphiyyah.

introduction and research and suspension by Dr. Jafar Al-Yasin, first edition, Beirut: Dar al-Manahel. [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (1404 AM),
Al- Faz Al-Mostaemelat Fi Al-Mantegh. introduction and research and suspension by Dr by Mohsen Mahdi, second edition, Tehran: Al-Zahra Nashr. [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (1996a M),
Ehsa Al-'Alām. introduction and commentary by Dr. Ali Malham, first edition, Beirut: Al-Helal School. [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (1995 M),
Arae ahle Al-Madine Al-Fazeleh and Al-mozaddateha. introduction, explanation and comment by Dr. Ali Boulamham, Beirut: Al-Helal School. [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (1996b M),
Al-Siyyasat Al-Madaniyyat, introduction and explanation by Dr. Ali Boulamham, first edition, Beirut: Al-Helal School. [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (n. d.), Ketab Al-Siyaset, published by Louis

Sheikhwali Soui, based on the Eastern and Vatican manuscripts.
Farabi, Abi-Nasr (1405a` AM)
, Fusus Al-Hekam, research Sheikh Mohammad Hasan Al Yasin, second edition, Qom: Bidar School. [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (1405b AM),
Fusul Monjaza'eh, research and suspension by Dr. Fuzi Najjar, second edition, Tehran: Al-Zahra School. [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (۱۹۶۱ M)
Falsafe Arastotalis va Ajzaa Falsafateh, introduction and research and suspension by Dr. by Mohsen Mahdi , Beirut: Dar majalleh shear [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (1986 M),
Ketab Al-Huruf, introduction and research and suspension by Dr. by Mohsen Mahdi, Beirut: Dar al-Mashrek. [In Arabic]
Farabi, Abi-Nasr (1344 M),
Resaleh fi Al-Masaele Motefarregheh, first edition, Heydar Abad Dacan: Daerat al-Ma'aref al- Nezamiyyeh al-Kaeneh. [In Arabic]

- Farabi, Abi-Nasr (1991 M)
«Ketab Al-Mellat and Nusus
Okhra, introduction and
research and suspension by
Mohsen Mahdi (third edition,
Beirut: Dar al-Mashrek. [In
Arabic]
- Farabi, Abi-Nasr (1967 M),
Mosighi Al-Kabir. research and
description of Ghattas abd Al-
Malik Khasbah, reference and
edition by Mahmoud Ahmad
Al-Hadni. Cairo: Dar al-Kateb
al-Arabi for printing. [In
Arabic]
- Farabi, Abi-Nasr (1408 AH)
«Al-Manteghiyyat. research and
introduction by Mohammad
Taghi danesh pazhoh, first
edition, Qom: School of Ayat
Allah al-Marashi. [In Arabic]
- Faramarz Qaramalki, Ahad
(1387 SH), Raveshshenasi
motaleate dini, third edition,
Mashhad: Razavi University of
Islamic Sciences.

دانشگاه زنجان

تأملات فلسفی

شماره ۳۶۱۵-۲۵۸۸

شماره ۵۲۵۳-۲۲۲۸

انجمن ائمه‌نطق‌الهی ایران

مبادی فرایند صدور فعل در منظومه فکری فارابی

زینب برخوردار^۱ | احد فرامرز قراملکی^۲ | قاسمعلی کوچنانی^۳ | سیده مهدیه پورصالح امیری^۴

۱. دانشیار دانشکده الهیات دانشگاه تهران، ایران. رایانامه: Alihasso1989@gmail.com

۲. استاد تمام دانشکده الهیات دانشگاه تهران، ایران. رایانامه: m-asghari@Tabrizu.ac.ir

۳. دانشیار دانشکده الهیات دانشگاه تهران، ایران. رایانامه: kouchnani@ut.ac.ir

۴. فارغ‌التحصیل دکتری فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تهران. رایانامه: Poorsaleh68@gmail.com

چکیده: پژوهش حاضر به بررسی مبادی فرایند صدور فعل از دیدگاه فارابی با روش توصیفی-تحلیلی می‌پردازد. مبادی صدور فعل عبارت از مبادی معرفت، شوق، اراده و جزئیات ادراکی ناظر به صدور فعل بر اساس تقدیرات معین است. مبادی معرفتی، معارف حسی، خیالی و عقلی انسان جهت شناخت و انتخاب غایت هستند. شناخت و انتخاب غایت به‌عنوان اولین مرحله صدور فعل بر عهده قوه ناطقه نظری است؛ اما سایر مراحل به عرصه ناطقه عملی متعلق هستند. انتخاب غایت برحسب مرتبه اختصاصی وجودی- معرفتی هریک از انسان‌هاست. فرایند سیر معرفتی شناخت و گزینش غایت از ادراک محسوسات و انتقال آنها به قوه حس مشترک شروع می‌شود، سپس به‌واسطه انتقال صور از حس مشترک به قوه متخیله برای حفاظت دائمی، محاکات، سازوکارهای تفصیل و ترکیب صور و تصویرسازی از انسان واصل شده به غایت ادامه می‌یابد و در نهایت به‌واسطه انتقال متخیلات به مرحله نطقی جهت استنباطات ادراکی ناظر به عمل ختم می‌گردد. مراحل قولی نیز مبتنی بر ادراکات توهمی و معارف سه‌گانه هستند. فارابی با وجود سخن در باب مقدمات مثالی، مشاهدی و تجربی به مسأله چگونگی فرایند تبدیل مقدمات کلی به جزئی تصریحی نکرده است؛ اما عقل عملی را به‌عنوان قوه عهده‌دار ادراک کلیات و استنباط جزئیات معرفی کرده و به مسائل جزئی‌تر حوزه نظری فرایند صدور فعل با عنوان فضیلت پرداخته است؛ مانند کسب تجارب گسترده با توجه به زمان، اجتماع و احوالات هریک که نشان‌دهنده جنبه راهبردی مبادی فرایند صدور فعل جهت حتمیت موفقیت در برنامه‌ریزی‌های خرد و کلان است.

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۶

بازنگری: ۱۴۰۲/۴/۱۷

پذیرش: ۱۴۰۲/۶/۲۰

انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵

واژگان کلیدی:

غایت، شوق، اراده، ناطقه نظری، فضیلت.

استناد: برخوردار، زینب؛ فرامرز قراملکی، احد. کوچنانی، قاسمعلی. پورصالح امیری، سیده مهدیه. (۱۴۰۳). مبادی فرایند صدور فعل در منظومه فکری فارابی. *تأملات فلسفی* ۱۴(۳۳)، ۱۱-۳۶. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1975398.2328>.
ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1975398.2328>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

ارائه می‌شود.

۱. پیشینه

در حوزه مبادی عمل از دیدگاه فارابی، مقاله‌ای با عنوان «مبادی عمل از دیدگاه فارابی و ملاصدرا» نگاشته شده است (شه‌گلی، ۱۳۹۸: ۲۵۶-۲۳۷). مؤلف در این مقاله، مبادی عمل، قوای ادراکی، قوه شوقیه، اراده و قوه فاعله را از دیدگاه فارابی برشمرده است. او در مبحث قوای ادراکی به اختصار مهم‌ترین کارکردهای قوا را بیان می‌دارد و با استناد به *فصوص‌الحکم* از قوه متصرفه، واهمه، ناطقه و مؤلفه شوق نام می‌برد. نویسنده تحت‌عنوان تطبیق مراحل، عقل عملی را مبدأ مستقیم افعال عنوان می‌کند و چگونگی فرایند تبدیل مقدمات کلی به جزئی و ارتباط قوای ادراکی و سایر مراحل را با یکدیگر در فرایند صدور فعل طبق شرح غازانی از *فصوص‌الحکم* گزارش می‌دهد. در پژوهش حاضر برخلاف مقاله فوق، به‌علت نقش زیرساختی قوای ادراکی و ابتدای مراحل شوقانی و اراده بر شناخت به تعریف دقیق قوای ادراکی جهت روشن‌سازی نقش آنها در فرایند صدور فعل پرداخته شده است. تکیه بر استناد به *فصوص‌الحکم* - اثر منتسب به فارابی - و

مباحث فلسفه سیاسی و حکمت عملی از مسائل محوری در منظومه فکری فارابی است. یکی از مسائل بنیادین حکمت عملی، بررسی مبادی فرایند صدور فعل است. پژوهش حاضر در صدد پرداختن به مبادی صدور فعل اعم از قوای معرفتی انسان (فارابی، ۱۴۱۳: ۳۳۸)، شوق، اراده و چگونگی استنباط مقدمات جزئی ناظر به صدور فعل از دیدگاه فارابی است (همو، ۱۹۹۶: ۷۸ و ۸۰).

مبادی فرایند صدور فعل از مسائل زیرساختی برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌های خرد و کلان اجتماعات است و از این جهت نقش مبنایی را در راهبرهای عملیاتی ایفا می‌کند. در این پژوهش ابتدا به بیان اجمالی مبادی صدور فعل، سپس به تعریف مبادی ادراکی صدور فعل، یعنی قوای ادراکی پرداخته می‌شود، آنگاه به اولین مرحله فرایند صدور فعل - که معرفت به غایت است - و عوامل معرفتی دیگری همچون اقسام اقوایل پرداخته خواهد شد. پس از پرداختن به مبادی فوق، عقل عملی به‌عنوان قوه عهده‌دار ادراکات جزئی ناظر به صدور فعل مورد بررسی قرار می‌گیرد و در نهایت نیز فرایند صدور فعل

مطرح می‌کند. او اولین مرحله فرایند صدور فعل را تعقل سعادت به واسطه قوه ناطقه نظری و مرحله بعدی را شوق به انجام آن کار به واسطه قوه نزوعی عنوان می‌کند. او نزدیک‌ترین مرحله نظری به صدور فعل را فکر و سنجش در باب جزئیات انجام اعمال به واسطه جزء عملی قوه ناطقه بیان می‌کند (فارابی، ۱۹۹۶: ۸۰).

۲-۱. قوای نفسانی

عامل معدّ فعلیت بخش هر یک از مراحل صدور فعل از حوزه نظری آن تا صدور فعل، قوای نفسانی هستند. قوای نفسانی، اولین مبادی طبیعی انسان جهت کسب معارف و انجام افعال هستند. به علت اهمیت نقش قوا در تمامی مراحل صدور فعل به تعریف قوای نفسانی پرداخته می‌شود.

۲-۱-۱. قوه حساسه

قوه‌ای که به واسطه آن محسوسات همراه با امور ملذ و مؤذی از طریق حواس پنجگانه ادراک می‌شوند (همو، ۱۹۹۶: ۲۵-۲۴: ۸۰؛ ۱۴۰۵: ۲۸؛ ۱۹۹۵: ۸۲). صور محسوس، صور ملابیس با ماده و احوالات مادی هستند (همو، ۱۴۱۳: ۳۳۷). فارابی

شرح آن در مقاله فوق سبب شده است که مباحث قوای ادراکی و تطبیق مراحل با آثار فارابی مغایرت یابد؛ به عنوان مثال فارابی در آثار خود از قوای «توهم» و «متصرفه» نامی نبرده و قوای «متخیله و خیال» را از یکدیگر مجزا نساخته است. این تقسیم‌بندی از قوا در *فصوص الحکم* مطابق پارادایم سینوی است؛ علاوه بر این موارد، پژوهش حاضر در حوزه جزئی‌سازی مقدمات کلی ناظر به عمل متمرکز بر آثار فارابی شده است. تمرکز بر آثار فارابی در مبحث فرایند صدور فعل، نتیجه‌ای مغایر با مقاله فوق را در پی داشته است؛ زیرا فارابی از جزئی‌سازی مقدمات سخنی نگفته و در عوض از فضایی نام برده است که نشان از دقت نظر او به کوچک‌ترین مسائل در حوزه عملی دارد. علاوه بر موارد اختلاف فوق، در پژوهش حاضر به علت تخالف نظر با عمل انسان‌ها پرداخته شده است؛ همچنین به عوامل معرفتی دیگری همچون اقاویل خُلقی، انفعالی و مشاوری مؤثر در فرایند صدور فعل نیز اشاره شده است.

۲. مبادی صدور فعل

فارابی چکیده مراحل صدور فعل از حوزه نظری تا انجام فعل را در *اثر السیاسة المدنیة*

هنگام غلبه ترس و بیماری بر اثر تمثل صور متخیله در خیال (همو، ۱۴۰۵ الف: فص ۵۲/۸۵-۸۳)؛ به عبارتی رؤیت رؤیاهای صادقانه و مشاهده و شنود تمثلات و اصوات غیرواقعی به واسطه وجود قوه حس مشترک و قابلیت آن در دریافت تمام اقسام مدرکات حواس ظاهری و باطنی رخ می‌دهد؛ بنابراین قوه حس مشترک خزانه‌دار تمام داده‌های حسی ظاهری و باطنی محسوب می‌شود. این کارکرد حس مشترک، کارکردی انفعالی تلقی می‌شود. شایان ذکر است قوه حس مشترک به علت قابلیت دریافت مدرکات باطنی در سازوکار رؤیت عقل فعال نیز نقش مهمی را ایفا می‌کند (همو، ۱۹۹۵: ۱۰۹).

کارکرد انفعالی حس مشترک مبتنی بر کارکرد ذاتی آن در حفاظت موقتی از مدرکات است؛ البته فرایند ادراک و به ذهن سپردن امور، مستلزم ارتباط حس مشترک با سایر قوای باطنی و به تبع ارسال مدرکات حس مشترک به قوه متخیله است. با توجه به چیستی قوه حس مشترک و همین‌طور دیدگاه فارابی در باب شروط فعلیت احساس - مبنی بر لزوم انفعال قوای حسی از محسوسات به‌عنوان شرط لازم و توجه نفس به‌عنوان شرط کافی (همو، ۱۴۱۳: ۳۷۲) -

احساس را فعلی نفسانی عنوان می‌کند که فعلیت آن علاوه بر لزوم انفعال قوای حسی از محسوسات مستلزم توجه نفس نیز می‌باشد؛ لذا گاهی ممکن است قوای حسی از محسوسی منفعل گردند؛ اما بر اثر عدم توجه نفس، غیر محسوس باقی بمانند (همو، ۱۴۱۳: ۳۷۲). فارابی ادراک صور معقول را مبتنی بر صور محسوس می‌داند و می‌گوید: صور معقول مطابق صور محسوس است؛ اما انسان‌ها به علت عدم توانایی در ادراک عقلیت امور، آنها را با عوارض مادی تصور می‌کنند (همو، ۱۴۱۳: ۳۷۳).

۲-۱-۲. قوه حس مشترک

فارابی قوه حس مشترک را رئیس قوای حسی معرفی می‌کند. او قوای حسی را به جاسوسانی تشبیه می‌کند که هر کدام موظف به دریافت جنسی از اخبار و ارائه آن به قوه رئیس حس مشترک به‌عنوان اولین قوه حواس باطنی هستند (همو، ۱۹۹۵: ۸۴-۸۳ و ۹۵). در *فصوص الحکم*، این قوه به‌عنوان حد مشترک قوای ظاهری و باطنی معرفی شده است. قوه حس مشترک علاوه بر محل تجمع و ادراک محسوسات ظاهری، محل تجمع و ادراک صور باطنی نیز می‌باشد؛ مانند رؤیاهای صادقانه، رؤیت اشخاص و شنود اصوات در

فارابی قوه متخیله را با کارکردهای حفظ نقوش محسوسات بعد از غیبت آنها از حواس، تراکیب و تفصیلات کثیر و محاکات تعریف می‌کند. کارکرد محاکات، الگوبرداری از محسوسات خارجی، مزاج بدن، انفعالات و معقولات است (همو، ۱۹۹۵: ۱۴۳؛ ۱۹۶۷: ۱۰۵؛ بوملحم، ۱۹۹۵: ۱۰-۱۱).
 قوه متخیله عهده‌دار ادراک نفع و ضرر و لذت و اذیت است (فارابی، ۱۹۹۶: ۸۰ و ۲۴، ۱۴۰۵: ۲۸؛ ۱۹۹۵: ۸۴-۸۲ و ۹۵).

یکی از کارکردهای اصلی قوه متخیله را می‌توان در شیوه‌های تعلیم معارف جست- وجو کرد. فارابی بیان می‌کند که اکثریت مردم به علت استیلاي قوای بدنی، نیازمندی به آنها و عدم انس با معقولات از لحاظ طبع و عادت قادر بر ادراک حقیقی و یقینی امور نیستند؛ از این‌رو جهت تسهیل آموزش به تخیلات و مثال‌ها از طریق محاکات و تصدیقات اقناعی جدلی و خطبی معنون‌به «الملة» متوسل می‌شوند (همو، ۱۴۱۳: ۱۶۷، ۱۷۷ و ۱۸۴؛ ۱۹۹۵: ۱۴۳؛ ۱۹۸۶: ۱۳۲-۱۳۱).

مقصود از تخیل این است که بتوان مثال‌های مختلفی را از تمام امور محاکات کرد؛

دریافت تنها محسوسات ظاهری منجر به مدرک شدن آنها نمی‌شود و فرایند ادراک مستلزم وجود حسی است که با آن امر ادراک به تمامیت برسد؛ بنابراین حس مشترک به عنوان اولین حس باطنی، شرط کفایت‌کننده ادراک محسوسات و شاه‌کلید و سرسلسله ارتباط عالم عین و ذهن است؛ چراکه ادراک محسوسات ظاهری و همین-طور باطنی موقوف به ارسال مدرکات حسی ظاهری و باطنی از سوی جاسوسان حواس ظاهری و باطنی به قوه حس مشترک ملک انسان برای امر ادراک است. در باب کارکرد حس مشترک باید گفت که نقش بالذات و اولی آن، تصرف در مدرکات حواس ظاهری و باطنی نیست؛ بلکه وظیفه‌ای که برعهده دارد، ممکن کردن ادراکات حسی و به تبع خیالی و منطقی، ادراک هم‌زمان تمامی مدرکات حسی و هموار کردن طریق مقایسه میان امر گذشته با امور حاضر (احکام حسی) از طریق بازیابی مدرکات خیالی و منطقی در قوه حس مشترک است.^۱

۳-۱-۲. قوه متخیله

۱ برای اطلاعات بیشتر بنگرید به: شکیبامنش، مریم؛ عاطفی، مریم. (۱۳۹۴). «جایگاه وجودشناختی و معرفت‌شناختی حس مشترک در نفس‌شناسی فارابی».

فصلنامه اندیشه دینی، بهار، دوره ۱۵، شماره ۱، شماره پیاپی (۲۴): ۶۵-۷۸.

معنای عوارض مادی است. با استنباط این معنا و دامنه وسیع از تخیل، ساختار معرفت-شناختی آدمی، ساختاری محاکاتی خواهد بود. به موازات چنین استنباطی، فارابی ابزارها و قوایی را برای استنباطات مقام نظری و عملی انسان مادی مخیل به معنای عام بیان داشته است. موضع این ابزارها و قوا که قوای اخذ تشابهات، تباینات، اخذ لازم از غیرلازم و دلالات الفاظ می باشد، در انتهای کتاب *الامکنه المعاطه* به عنوان قوای استنتاج و استنباط، بیان شرایط لازم برای فقیه در استنباط امور در کتاب *الملة* و همین طور کتاب *الجدل* به عنوان ابزار استنباط قیاسات است (همو، ۱۹۹۱: ۵۰-۵۱؛ ۱۴۰۸، ج ۱: ۲۲۷-۲۲۸).

۴-۱-۲. قوه ناطقه

فارابی قوه ناطقه را به نظری و عملی، و عملی را به مهنی و مروی (فکری) تقسیم می کند. او قوه ناطقه نظری را قوه ای معرفی می کند که انسان به واسطه آن کلیات و معقولات را ادراک می نماید. قوه ناطقه عملی نیز قوه ادراکی دانستی های حیطه عملی انسان است. گزینش واژه «علم» برای معرفی ناطقه نظری و «يعرف» برای ناطقه عملی نشان دهنده تفاوت متعلق دانستی های انسان در حیطه

به طوری که امر محاکات شده، عالی تر یا دانی تر از واقعیت خود مورد ادراک قرار گیرد (همو، ۱۹۹۶ الف: ۴۲). انسان به واسطه تخیل به سوی خواست چیزی برانگیخته می شود یا از چیزی گریزان می گردد و از آن کراهت پیدا می کند؛ اگرچه تصدیق یقینی جهت این امور صورت نگیرد یا علم او در تخالف با تخیل او باشد (همو، ۱۴۰۵ ب: ۶۳ و ۶۴). طرق تصویری عقلی و برهانی تعلیم مختص حکمای مدینه فاضله و خواص است. گفتنی است فارابی در *آراء اهل المدینه الفاضله*، قوه متخیله را به گونه ای تعریف کرده است که شمول آن، دایره گسترده تری از رسوم، یعنی الفاظ را در بر بگیرد. «محفظه آنچه که در نفس از محسوسات بعد از غیبت آنها از حواس ترسیم می شود» (همو، ۱۹۹۵: ۱۴۳). او با این تعریف، الفاظ و به تبع مفاهیم آنها را به عنوان جانشین رسوم، وارد حوزه تخیل کرده است؛ منتها این تخیل، تخیل به معنای عامی لحاظ می شود که کل حوزه مفهومی را تحت پوشش قرار می دهد. این معنا از تخیل در فلسفه فارابی بر مبانی وجودشناختی فارابی که پیش از این بیان گردید، استوار است؛ در واقع تمام معارف انسان مادی، آمیخته و ممزوج با تخیلات، به-

۵-۱-۲. قوه تمیز

قوه تمیز یکی از مبادی طبعی ادراکی است (فارابی، ۱۹۶۱: ۶۵-۶۴) که انسان‌ها در برخورداری از آن یکسان نیستند. قوه تمیز به دو صنف قوه ذهنی و ضعف ذهنی (بلاهة) تقسیم می‌شود (همو، ۱۴۱۳: ۲۳۳-۲۳۴؛ ۱۹۶۱: ۶۵-۶۶).

خاستگاه قوه تمیز، قوای اصلی حسی، خیالی و نطقی است؛ به عبارت دیگر هر یک از این قوا عهده‌دار قوه تمیز مرتبه مختص خود هستند. قوه حسی عهده‌دار قوه تمیز لذات از اذیت‌ها، قوه خیالی عهده‌دار قوه تمیز نافع از مضر هم‌زمان با قدرت تمیز لذات از اذیت‌ها و قوه ناطقه عهده‌دار تمیز زیبا از زشت به همراه قدرت تمیز دو قوه دیگر حسی و خیالی است (همو، ۱۹۹۶: ۲۴-۲۵). خاستگاه قوه تمیز نطقی، جزء فکری قسم عملی قوه ناطقه است. قوه تمیز عهده‌دار گزینش غایت و جست‌وجوی مقدمات نافع وصول به غایت برحسب زمان، مکان و شرایط محدود است (همو، ۱۴۱۳: ۱۴۹-۱۵۰؛ ۱۹۹۵: ۱۰۷ و ۸۵).

۶-۱-۲. توهم

فارابی تنها در شرح‌العباره «توهم» را تعریف کرده است: «لان معنی توهمانله هو أن نتخيلة

نظری به یقینات و در حیطة عملی به متغیرات است (فارابی، ۱۹۹۶: ۲۴-۲۳ و ۸۰؛ ۱۴۰۵: ۳۰-۲۹). اصول قوه فکری تحت فضایل جزء عملی قوه ناطقه در دو صنف مشهورات و تجارب (مشاهدات) مطرح می‌شود (همو، ۱۴۰۵: ۶۰-۵۹). مشهورات به‌عنوان مواد اصلی صناعت جدل از زمره آراء ظنی منتشره‌ای هستند که عامل محرک انسان به‌سوی افعال محسوب می‌شوند (همو، ۱۴۰۸: ۱۹/۱؛ ۱۴۰۸: ۱/۱۲۴؛ ج ۱، ۱۴۰۸: ۱/۲۶۷). مشاهدات، محسوساتی هستند که جزء ضروری غیرقیاسی (همو، ۱۴۰۸: ۱۹/۱؛ ۱۴۰۸: ۱/۱۲۴؛ ۱۴۰۸: ۱/۱۵۹؛ ۱۴۰۸: ۱/۳۶۴) و یکی از مبادی اولی صنایع، علوم و مقدمات کلی یقینی محسوب می‌گردند (همو، ۱۴۰۸: ۱/۲۷۱-۲۶۹؛ ۱۹۶۷: ۹۷-۹۶). حصول و شکل‌گیری تجربه مبتنی بر مشاهدات است (همو، ۱۹۶۷: ۹۸). فرایند شکل‌گیری تجربه به‌عنوان مبدأ اولی علوم و صنایع، بررسی جزئیات اندک یا بسیار محسوسات، تأمل در تمام محمولات آنها و حکم کلی‌نهادن بر تمام جزئیات محسوس است که منجر به حصول نتیجه علمی یقینی ضروری می‌گردد (همو، ۱۴۰۸: ۱/۲۷۱-۲۶۹).

۸۰؛ ۱۹۹۵: ۱۰۲).

برخی انسان‌ها غایات ظنی را در عوض سعادت قصوی انتخاب می‌کنند (همو، ۱۹۹۶: ۸۱-۸۲؛ ۱۹۹۵: ۱۰۲). مقصود از غایت قصوی، سعادت است. سعادت برترین، پرفایده‌ترین و کامل‌ترین غایات از میان کمالات و غایات است؛ زیرا فراتر از آن خیر عالی‌تری وجود ندارد (همو، ۱۴۱۳: ۲۲۸-۲۲۷).

سعادت تحت مقسم استکمال به دو قسم استکمال اول و اخیر تقسیم می‌شود. مقصود از استکمال اول، حصول معقولات اولی و استعمال آنها در جهت وصول به استکمال اخیر (سعادت) است. مقصود از سعادت نیز مرتبه‌ای از کمال است که قوام انسان در آن به ماده نیازمند نیست؛ زیرا انسان خود از جمله جواهر مفارق محسوب می‌شود (فارابی، ۱۴۱۳: ۳۸۲ و ۳۸۵؛ فارابی، ۱۹۹۵: ۱۰۰ - ۱۰۱). گزینش سعادت به‌عنوان غایت حقیقی

به مرتبه‌ی خواص تعلق دارد. موضع افراد خاص، ریاست، تقرب و خدمت به ریاست است. أخص‌الخواص نیز رئیس اول مدینه می‌باشد که از لحاظ طبیعت و مهارت، سرآمد خاصان است (همو، ۱۴۱۳: ۱۸۱-۱۷۸؛ ۱۹۸۶: ۱۵۲). نوع ادراکی این افراد،

و هو غیر موجود و اما إذا کان موجوداً و أقمناه فی نفوسنا، فانا نعلمه» (فارابی، ۱۴۰۸: ۱۸۱/۲). او در تعریف «توهم» از واژه‌ی تخیل استفاده کرده که نشان‌دهنده‌ی ارتباطی نهفته میان «توهم» و تخیل است. تخیل اعتبار لاشروط امری در نسبت با خارج است و حکم مقسم را از حیث مطابقت یا عدم مطابقت با واقع برای «توهم» دارد؛ درحالی که «توهم» اعتبار بشرط لا از مطابقت امری با خارج است؛ بنابراین کاذب بودن در ذات «توهم» نهفته است (همو، ۱۴۰۸: ۱۹۶/۱؛ ۳۷۴-۳۷۲؛ ۱۹۶۷: ۱۱۸۳-۱۱۸۲؛ بی‌تا: ۲۳؛ ۱۴۱۳: ۱۲۲-۳۳۸-۳۷۴). از جمله مهم‌ترین مواضع کاربرد واژه «توهم» نام‌گذاری فلسفه‌ی توهمی بر صناعت سوفسطایی در کتاب‌الجدل (همو، ۱۴۰۸: ۳۷۲/۱-۳۷۴) و «توهم» موجودیت غیرموجودات و غیرموجودیت موجودات به‌عنوان غایت مغالطه در فی‌قوانین صناعه‌الشعراء است (همو، ۱۴۰۸: ۴۹۴/۱).

۲-۲. شناخت غایت

پس از پرداختن به چیستی قوای ادراکی نوبت به بیان مراحل صدور فعل می‌رسد. فارابی در اولین وهله انجام فعل را شناخت سعادت به‌واسطه‌ی قوه‌ی نظری ناطقه و سپس انتخاب آن عنوان می‌کند (فارابی، ۱۹۹۶: ۱۸۱/۲).

از تأمل در اصناف یقین به ضروری و غیر ضروری و متعلق ادراک ضروری به امور دائم الوجود غیر قابل تغییر، متعلق ادراک غیر ضروری به موجودات تغییر پذیر (همو، ۱۴۰۸: ۲۶۸/۱-۲۶۹)، قوه عهده دار ادراک امور دائم الوجود غیر قابل تغییر (قوه ناطقه نظری) و قوه عهده دار ادراک موجودات تغییر پذیر (قوه ناطقه عملی) (فارابی، ۱۹۹۶: ۲۴-۲۳ و ۸۰؛ ۱۴۰۵: ۳۰-۲۹) می توان نتیجه گرفت که رابطه ای ضروری میان وجود و ادراک وجود دارد و وجود علت معین مرتبه معرفتی است. جوهر وجودی انسان ها نیز به موازات تجرد از مادیات به جوهر موجود کامل نزدیک تر و به تبع به معرفتی فراتر از معرفت حسی، خیالی و عقلی انسان های مادی نائل می شود (همو، ۱۹۹۵: ۴۰-۴۱؛ ۱۴۱۳: ۳۷۴-۳۷۳)؛ بالعکس جوهر وجودی انسان ها به موازات غرق شدن در اشتغالات مادی، استیلای قوای بدنی بر آنها و فاصله گرفتن از جوهر وجودی مجردات به مراتب فروتر معرفتی خیالی نزول می کند. از آنجایی که نشئه وجودی انسان، مادی است و متولد در حیز بهمیت می باشد (همو، بی تا: ۹)، قوای بدنی بر او استیلا دارد و به او اجازه معرفت به کلیات را به علت انس

تعقل نفس موجودات و تصدیق برهانی آنهاست.

علت گزینش غایات ظنی از سوی برخی افراد، عدم شناخت غایت حقیقی نیست؛ بلکه علت در قرارگیری هر انسان در مرتبه مختص خویش است (همو، ۱۹۶۷: ۱۱۸۵). مقصود از مرتبه، مرتبه وجودی- معرفتی هر انسان است؛ بنابراین انسان بر حسب مرتبه وجودی-معرفتی خود، غایت مختص خویش را برمیگزیند و شوق وصول به غایت گزینش شده برای او حاصل می شود (فارابی، ۱۹۹۶: ۸۱-۸۲؛ ۱۹۹۵: ۱۰۲). مقصود از غایات ظنی در مقابل غایت حقیقی، اموری مانند لذت، نفع، کرامت، احترام و پیروزی است (همو، ۱۹۹۶: ۸۱-۸۰؛ ۱۹۹۵: ۱۰۲).

با توجه به تقدم مرحله شناخت و انتخاب غایت بر مراحل دیگر صدور فعل می توان نتیجه گرفت تمامی انسان ها بالفطره کمال طلب هستند (همو، ۱۹۶۱: ۵۹)؛ متنها هر یک بر حسب مرتبه وجودی-معرفتی خود، کمال مختص مرتبه خویش را انتخاب می کنند.

در باب مقصود فارابی از مرتبه وجودی-معرفتی هر شخص باید گفت که

می‌باشد؛ همچنین قسم عملی قوه ناطقه عهده‌دار فکر و سنجش‌گری در حوزه بروز رفتار و مقدر استنباطات جزئیات ناظر به صدور فعل است (فارابی، ۱۹۰۷ الف: ۷۴۰؛ ۱۳۴۴: ۱۰) - در مرتبه معرفتی خیالی به سر می‌برند.

۳-۲. عوامل معرفتی دیگر در فرایند صدور افعال و رفتار

عوامل دیگری همچون اقاویل خُلقی، اقلعانی، انفعالی و مشوری در کنار صنایع منطقی برهانی و اقلعانی (همو، ۱۴۱۳: ۱۶۸-۱۶۷ و ۱۷۲) نیز می‌توانند از جمله عوامل تأثیرگذار در برانگیختن شوق و عزم افراد جهت انجام افعال یا ترک افعال، استیلاي ملکات و عادات بر نفوس، تعلیم فضایل نظری و تأدیب فضایل خُلقی و صنایع باشند (همو، ۱۴۱۳: ۱۶۵).

ملکات، هیثاتی هستند که زوال آنها در صورت تمکن در نفس بسیار دشوار است (همو، ۱۴۰۸: ۵۱/۱). فارابی در اثر التنبیه ملکه را به حصول صوابی تعریف کرده است که یا امکان زوال آنها وجود ندارد یا بسیار سخت زوال‌پذیر است (همو، ۱۴۱۳: ۲۳۵).

عادت از عوامل اصلی شکل‌گیری اخلاق، ملکات و هیثات محسوب می‌شود

با معارف حسی و خیالی و به تبع عدم توانایی در ادراک عقلیات نمی‌دهد (همو، ۱۴۱۳: ۳۷۲-۳۷۴). با توجه به مقدمات فوق، افکار انسان‌ها و حتی تعقلات آنها نیز تا زمان زیست دنیوی آنان مشوب به تخیل است (همان: ۳۷۴ و ۳۹۱)؛ پس تفاوت مرتبه وجودی-معرفتی انسان‌ها از یکدیگر به تفاوت در مراتب فراتر و فروتر خیالی برمی‌گردد. به عبارت دقیق‌تر، مرتبه معرفتی عقلی انسان زیست‌کننده در عالم ماده، خیالی است. خیالی به این معنا که تمام معارف او حتی در عالی‌ترین سطح تعقل نیز به نحوی از انحاء با ماده و لوازم مادی ممزوج است؛ بنابراین از آمیختگی معارف عقلی با خیال‌گریزی نیست. طبق این تفسیر انسان‌ها که در صدور احکام چه در حوزه نظری همچون فلسفه و چه در حوزه عملی همچون تصمیمات روزمره از استعمال قوه ناطقه‌گریزی ندارند - زیرا قوه ناطقه از میان سایر قوا برخوردار از قوای أخذ تشابهات، أخذ تباینات، قوه بر دلالات الفاظ (همو، ۱۴۰۸: ۲۲۷/۱-۲۲۸) و قوه بر أخذ لازم از غیر لازم (همو، ۱۹۹۱: ۵۱-۵۰) است، و به تبع برخوردار از قدرت ایجاد پیوستگی میان مفاهیم، تشکیل قیاسات، تدابیر و سیاسات

صاحب خُلق یا علم خاص صورت آفرینی می‌کند و به آن باور می‌یابد. انسان به دنبال این باور با تمایل به سمت انجام افعال و صدور اخلاق مطابق با آن انگاره‌سازی برانگیخته می‌شوند. مقصود از مغالطه، در لفافه قرار دادن باطل از طریق پوشاندن آن با صورت حق است (فارابی، ۱۴۰۸: ۱/۱۹۶).

این سنخ از اقاویل از اصناف اقاویل خطبی ذیلِ صناعتِ سوفسطایی به‌شمار می‌روند (همو، ۱۴۰۸: ۱/۴۷۲)؛ همچنین جزء یکی از ادراکات توهمی انسان با توجه به غیرمطابق بودن آنها با واقع متعین افراد محسوب می‌شوند.

۲-۳-۲. اقاویل مشاوری

فارابی می‌گوید مقصود ارسطو از قیاس‌های خطبی، ضمائر و مثال‌ات است. مقصود از ضمیر، قیاسی است که یکی از مقدمات آن استعمال می‌شود و مقدمه دیگر آن (کبری) به‌علت وضوح حذف می‌گردد (همو، ۱۴۰۸: ۱/۴۶۸). فارابی مثال‌ات را به اصناف مثال خطبی و علمی تقسیم می‌کند. مثال خطبی (تمثیل) جهت تصدیق اقناعی و مثال علمی

(همو، ۱۴۰۵: ۲۴-۲۳؛ ۱۹۹۵: ۱۰۱). حاصل ترکیب مؤلفه عادات با استعداد طبیعی افعال فضیلت، حدوث هیئت فضیلت در نفس و صدور افعال فضیلت است (همو، ۱۴۰۵: ۳۱؛ ۱۴۱۳: ۱۶۲؛ ۱۹۸۶: ۱۳۵). مؤلفه عادت عامل فعلیت استعدادات طبیعی و تبدیل آنها به ملکات خُلقی و صناعی است (همو، ۱۹۹۶: ۸۴-۸۳).

۱-۳-۲. اقاویل خُلقی

اقاویل خُلقی، اقاویلی هستند که شخص بر حسب القائنات خطیب، خود را متخلّق به اخلاقیات و دانشمند می‌پندارد. انسان طبق چنین انگاره‌سازی^۱ از طرف خطیب، مبادرت به انجام افعالی می‌کند که از افراد برخوردار از علوم و اخلاقیات سر می‌زند (همو، ۱۴۰۸: ۱/۱۱۶).

این اقاویل به‌علت ایجاد تصور خلاف واقع و پوشاندن وجهه اصلی فرد حتی نزد خود از مصادیق بارز مغالطه محسوب می‌شوند؛ زیرا شناخت مخاطب از خویش در فرایند تأثیرپذیری از این اقاویل در لفافه قرار می‌گیرد و فرد خود را در صورت خیالی فرد

داوری‌ها و رفتارهای او نسبت به آن امر تأثیر بگذارد، این فرایند انگاره‌سازی نام دارد (قراملکی، ناسخیان، ۱۳۹۵: ۴۷-۴۸).

۱ در صورتی که صورت خیالی از امری در عوض خود آن امر به‌علت برجسته‌بودن آن صورت خیالی بنشیند و به تبع بر ابعاد هویتی انسان شامل احساسات، باورها،

شعری (مخیلات) هستند (همو، ۱۹۶۷: ۶۱۷ و ۱۱۸۱)؛ به‌عنوان نمونه، انفعالات از جمله ابزارهای خطیب جهت ایجاد انگیزه و میل در مخاطبین جهت پذیرش نظرات مورد نظر خطیب و ایجاد نفرت نسبت به نظرات خصم طبق نظر خطیب محسوب می‌شوند (همو، ۱۴۰۸: ۱ / ۴۷۱-۴۷۲)؛ همچنین انفعالات عامل برانگیختن مخاطبین به سمت انجام افعال صواب قرار می‌گیرند (همو، ۱۹۶۷: ۶۱۷ و ۱۱۸۱).

علت تأثیرگذاری گسترده انفعالات در مهم‌ترین ابعاد هویتی انسان این است که انفعالات به‌عنوان مهم‌ترین عوامل تأثیرگذاری در قوه اقناعی انسان، عهده‌دار نقش عظیمی در استیلای آرا در نفوس و ایجاد انگیزه در انسان هستند. شدت این تأثیرگذاری در حدی است که نفوس بر اثر مُقنعات حاصل از انفعالات به مرحله اذعان، اعتماد و یقین به آراء اقناعی می‌رسند (فارابی، ۱۴۰۸: ۱ / ۴۷۱-۴۷۲).

فارابی عوارض نفسانی را از محصولات قوه نزوعی عنوان می‌کند. قوه نزوعی، قوه‌ای است که انسان به‌واسطه آن به سمت طلب یا فرار، اشتیاق یا کراهت و گزینش یا اجتناب امور کشیده می‌شود (همو، ۱۹۹۶: ۸۱-۸۰).

جهت ادراک معنای کلی -از طریق هدایت ذهن از امر معقول به امر جزئی- به کار می‌رود (همو، ۱۴۰۸: ۱ / ۴۵۰). فارابی به تبع ارسطو در شرح‌القیاس قسم مشوری را از قیاس خطیبی مجزا می‌سازد.

او در کتاب‌الخطابه برخلاف شرح‌القیاس قیاس مشوری را جزئی از قیاس خطیبی عنوان کرده است. مقصود از قیاس‌های مشوری، قیاس‌هایی هستند که شخص متعقل از آنها به هنگام تردید در آرا استفاده می‌کند (همو، ۱۴۰۸: ۲ / ۵۱۱). در فصول منتزعه، قسم مشوری تحت تعقل به‌عنوان یکی از فضایل جزء ناطق عملی مطرح می‌شود. قسم مشوری به قیاسی اطلاق می‌گردد که انسان آن را برای مشورت‌دادن به دیگری در عرصه‌های مختلف تدبیر و سیاست به کار می‌برد (همو، ۱۴۰۵: ۵۸-۵۷).

۳-۲. اقابیل انفعالی

فارابی عوارض طبیعی نفس را انفعال نامیده و بیان داشته است که در صورت غیرقابل زوال بودن این عوارض، این عوارض معنون به کیفیت انفعالی می‌شوند.

انفعالات از مهم‌ترین عوامل مؤثر در حدوث اخلاق، افعال و صناعات خطیبی و

می‌شود. انسان به واسطه حدوث اختیار قادر می‌گردد یا قدرت بر کوشش جهت نیل به کمالات را حاصل می‌کند (همو، ۱۹۹۶: ب: ۷۷-۷۸). اراده ثالث، اراده مختص انسان است که به سبب آن انسان قادر به تمییز میان محمود و جمیل، و مذموم و قبیح می‌شود و ثواب و عقاب بر اساس آن تعیین می‌شوند (همو، ۱۹۹۶: ب: ۷۷-۷۸). مرتبه اراده ثالث، نقطه آغاز حیات انسانی محسوب می‌شود.

مؤلفه اراده را می‌توان به عنوان حد واسطی میان مراحل صدور فعل محسوب کرد. مراحل پیشینی فرایند صدور فعل (پیش از مرحله اراده) شناخت غایت، انتخاب غایت و شوق است. مراحل پسینی فرایند صدور فعل (پس از مرحله اراده) فکر و سنجش در حوزه جزئی‌سازی مقدمات صدور فعل و آلات قوه نزوعی جهت تحقق فعل خارجی است.

۲-۶. عقل عملی

پس از ذکر مراحل معرفتی، شوقانی و ارادی در فرایند صدور فعل نوبت به چگونگی حصول ادراکات جزئی ناظر به تحقق فعل می‌رسد.

فارابی به چگونگی مبدل شدن مقدمات کلی به جزئی تصریحی نکرده است؛ اما در

و ۲۴؛ ۱۴۰۵: ب: ۲۸-۲۹؛ ۱۹۹۵: ۸۲-۸۴ - (۸۵).

۲-۴. شوق حاصل از قوه نزوعی

پس از طی مراحل شناخت غایت، انتخاب غایت و عوامل مؤثر دیگر در صدور فعل، نوبت به مرحله شوقانی حاصل از قوه نزوعی می‌رسد (همو، ۱۹۹۶: ب: ۷۷-۷۸). فارابی قوه نزوعی را بر مبنای ملاک علم و عمل تقسیم می‌کند.

۲-۵. اراده

مرحله بعد از اشتیاق، اراده حاصل از قوه نزوعی است. فارابی اراده را به شوق ناشی از معارف حسی، خیالی و عقلی تعریف کرده است (همو، ۱۹۹۶: ب: ۷۷-۷۸)؛ پس شوق علت قریب اراده است.

اراده به موازات تأثر از هریک از معارف حسی، خیالی و عقلی به سه صنف اراده درجه اول (حسی)، اراده درجه دوم (خیالی) و اراده درجه سوم (نطقی) تقسیم می‌شود. مقصود از اراده اولی، شوق برآمده از قوه ادراکی حسی است؛ اراده ثانوی، شوق به وجود آمده از قوه خیالی است؛ بعد از حصول اراده‌های اولی و ثانوی امکان حصول معارف اولی از سوی عقل فعال و حدوث اراده ثالث (اختیار) میسر

عوض از قوه‌ای با عنوان عقل عملی نام برده که عهده‌دار ادراک مقدمات کلی و استنباط مقدمات جزئی ناظر به تحقق فعل است. عقل عملی، عقلی است که عهده‌دار ادراک معارف حوزه عملی انسان، استنباط جزئیات از کلیات، و انتخاب و اجتناب حوزه افعال بر اساس شایستگی‌ها و عدم شایستگی‌هاست (فارابی، ۱۹۰۷ الف: ۷۴۰؛ همو، ۱۳۴۴: ۱۰).

فارابی چگونگی حصول مقدمات جزئی ناظر به انجام و ترک افعال را از طریق مثال‌ها و مشاهدات میسر دانسته است. کارکرد مثال‌ها و محاکات، برانگیختن تمایل مخاطب به سوی طلب امری یا ایجاد نفرت در او جهت گریزان شدن از امری است؛ بدون اینکه تصدیق علمی یا ظنی در باب آنها واقع شود. جمهور مردم با تخیلات خود امور را دوست می‌دارند یا از آنها خشمگین می‌شوند و اجتناب می‌ورزند؛ هرچند علم آنان در تخالف با تخیلاتشان باشد (همو، ۱۴۰۵: ۶۳ و ۶۴). مثال‌ها از جمله انحاء تعلیم محسوب می‌شوند (همو، ۱۴۰۴: ۸۹-۸۸).

۱-۶-۲. تعقل

در صورت اندوخته گسترده عقل عملی از تجارت (حاصل از مشاهدات در خزانه قوه متخیله)، عقل عملی معنون به تعقل می‌گردد.

تعقل به عنوان یک فضیلت از فضایل عقل عملی، قوه‌ای است که بر اثر تجارب ناشی از تداوم ارتباط با صناعات مختلف در حوزه‌های مدنی، دینی و مهارتی شکل می‌گیرد، انسان به واسطه فضیلت تعقل قادر می‌شود افعال، هیئات و ملکات را بر حسب ملاک‌های اجتماع، زمان و حالات هریک از مدینه‌ها به صورت معین مقرر کند و به انجام برساند (فارابی، ۱۹۹۱: ۶۰-۵۸؛ ۱۹۹۶ الف: ۸۱-۸۴؛ ۱۴۰۵ ب: ۵۵).

هسته اصلی تعقل، قوه تقدیر امور است که نشان‌دهنده عمق نگاه راهبردی فارابی در توجه به مؤلفه‌های مؤثر در برنامه‌ریزی‌های اجتماعی، سیاسی، دینی و ... برای وصول به سعادت بر مبنای شاکله افراد مختلف، احوالات هریک از آنها و اجتماعات مختلف است. با توجه به نگاه دقیق فارابی نمی‌توان در یک جامعه و حتی یک منزل با وجود افراد و احوال متفاوت، برنامه‌ریزی واحدی ارائه داد؛ از همین روی است که فارابی تعقل را به اقسام تعقل منزلی، مدنی، انسی، مشوری - قوه استنباطی به کار گرفته شده در جهت خیر رساندن به دیگری - و خصوصی تقسیم کرده است (فارابی، ۱۴۰۵: ۵۸-۵۷).

فارابی از فضیلت دیگر قوه عملی ناطقه

انجام یا ترک افعال حاصل می‌شود (همو، ۱۴۰۸: ۱/ ۲۹۶)، و به تبع منجر به قدرت بر حصول فضایل، حسنات و انجام افعال زیبا، و دوری از رذایل، سیئات و افعال زشت می‌گردد (همو، ۱۹۶۱: ۶۹؛ ۱۹۹۶: ۹۵؛ ۱۹۹۵: ۱۰۱). مقصود از قوا و هیئات طبیعی، قوای ادراکی حسی، خیالی و نطقی است (همو، ۱۴۱۳: ۳۷۴ و ۳۹۱؛ ۱۹۹۶: ۲۵-۲۳ و ۸۰؛ ۱۴۰۵: ۳۰-۲۸؛ ۱۹۹۵: ۸۴-۸۲ و ۹۵).

اولین مرحله فرایندی صدور فعل، شناخت غایت و سپس انتخاب غایت است (همو، ۱۹۹۶: ۸۰؛ ۱۹۹۵: ۱۰۲). علت بیان مؤلفه انتخاب غایت پس از شناخت غایت حقیقی از سوی فارابی، تصریح و تأکید فارابی بر تفاوت میان دو مرحله شناخت غایت و انتخاب آن بر اساس مرتبه وجودی- معرفتی مختص هریک از انسان‌هاست (همو، ۱۹۶۷: ۱۱۸۵)؛ زیرا تمام انسان‌ها سعادت حقیقی را با فرض برخورداری از نفس و قوای نفسانی سالم می‌شناسند؛ اما به‌رغم شناخت سعادت، آن را به‌عنوان غایت خویش انتخاب نمی‌کنند و در عوض سعادت ظنی را جایگزین سعادت حقیقی می‌کنند (همو، ۱۹۹۶: ۸۱-۸۲؛ ۱۹۹۵: ۱۰۲) و

با عنوان «ذهن» نام می‌برد. انسان دارای فضیلت ذهن، کسی است که برخوردار از قوه متخیله اندوخته از تجارت و مشاهدات بسیار است؛ قوه متخیله چنین فاضلی دارای قوت در کارکرد تخیلی تراکیب و تفصیل رسوم است؛ همچنین این انسان برخوردار از قوه استنتاج قوی بر اساس ملاک‌های مقدر، قدرت تسلط بر نفس جهت دادرسی و تصحیح آراء پیچیده است.

۳. فرایند صدور فعل

تعاون قوا و هیئات طبیعی و اختیاری برای انسان متولدشده در حیز بهیمنیت (فارابی، بی‌تا: ۹)، امکان و مقدمات وصول به کمالات اولی، ثانوی، ثالث و... را فراهم می‌آورد. این کمالات عبارتند از: فراهم شدن امکان پذیرش معقولات اولی از سوی عقل فعال که توضیح آن در عنوان اراده آورده شده است (فارابی، ۱۹۹۶: ۷۸-۷۷)، توانایی انتزاع صور ماهیات از مواد و خروج انسان از مرحله قوه‌گی محض در آغاز ولادت به تبع تولد تدریجی عقل (همو، بی‌تا: ۹) که از طریق افاضه معقولات اولی به‌عنوان اولین کمالات حاصل برای انسان‌ها میسر می‌شود، توانایی وصول به کمال اولی (پذیرش معقولات اولی) و اخیر (سعادت) که از طریق ادراک و

(همو، ۱۹۹۱: ۵۱-۵۰) قادر به اتصال میان مفاهیم و استنباط در حوزه نظری معارف و عملی می‌شود. فارابی علاوه بر معارف حسی، خیالی و عقلی از اقاولی یاد می‌کند که در فرایند صدور فعل بسیار مؤثرند و هریک از آنها زیرمجموعه قسمی از ادراکات قرار می‌گیرند.

مرحله پس از مراحل معرفتی در فرایند صدور فعل، مرحله شوقانی است (فارابی، ۱۹۹۶ب: ۷۸ و ۸۰). مرحله پس از مرحله شوقانی، مرحله شکل‌گیری اراده جهت تحقق فعل است (همو، ۱۹۹۶ب: ۷۸). مرحله پس از حدوث اراده جهت انجام افعال یا بروز رفتار، فکر و سنجش‌گری ناظر به تحقق فعل و جزئی‌سازی ادراکات است. فارابی در باب چگونگی سازوکار تبدیل مقدمات کلی به جزئی سخنی نگفته است. او تنها عقل عملی را به‌عنوان قوه عهده‌دار ادراک کلیات و استنباط جزئیات ناظر به صدور فعل معرفی کرده (همو، ۱۹۰۷الف: ۷۴۰؛ ۱۳۴۴: ۱۰) و به فضایل ناظر به حوزه عملی مانند تعقل (همو، ۱۹۹۱: ۵۸-۶۰؛ ۱۹۹۶الف: ۸۴-۸۱؛ ۱۴۰۵ب: ۵۵)، ذهن (همو، ۱۴۰۵ب: ۵۸) و سایر فضایل اشاره کرده است. او به مهم‌ترین مواد استنباط در حوزه جزئی‌سازی مقدمات مانند مثال‌ها، مشاهدات و تجربیات در تعریف عقل عملی اشاره

مراحل بعدی فرایند صدور فعل را در جهت رساندن انسان به غایت انتخاب‌شده سامان‌دهی می‌کند.

اولین معارف انسان جهت وصول به غایت انتخاب‌شده در هر مرتبه وجودی- معرفتی، محسوسات پنج‌گانه هستند؛ زیرا چارچوب معرفتی انسان منحصر در معارف معطی قوای پنج‌گانه حسی است. پس از احساس محسوسات، این محسوسات برای بایگانی موقت و ادراک چندجانبه محسوسات به قوه حس مشترک سپرده می‌شوند. در ادامه این محسوسات جهت حفاظت دائم از رسوم محسوسات، ترکیب و تفصیل صور و محاکات جهت تفهیم تخیلی حقایق، آفرینش‌های هنری، تصویرسازی از انسان واصل‌شده به غایت و عواقب اعمال انسانی به قوه متخیله منتقل می‌گردند (همو، ۱۹۹۶ب: ۸۰ و ۲۴؛ ۱۴۰۵ب: ۲۸؛ ۱۹۹۵: ۸۴-۸۲، ۹۵، ۱۴۳؛ ۱۴۱۳: ۱۶۷ و ۱۷۷ و ۱۸۴؛ ۱۹۸۶: ۱۳۱-۱۳۲)، سپس این صور خیالی جهت اخذ مفاهیم از این صور خیالی و تشکیل قیاس به قوه ناطقه منتقل می‌شوند. قوه ناطقه از طریق قوای اخذ تشابهات، اخذ تباینات، قوه بر دلالات الفاظ (همو، ۱۴۰۸: ۲۲۷-۲۲۸) و قوه بر اخذ لازم از غیرلازم

سعادتمندی به عنوان عالی‌ترین غایات بر عهده قوه ناطقه نظری است؛ سایر مراحل شناختی فرایند صدور فعل متعلق به عرصه ناطقه عملی می‌باشد. مرتبه معرفتی ناطقی ناظر به عمل متعلق به مرتبه اراده ثالث معنوی به اختیار است. پس از مرحله شناخت غایت حقیقی، انتخاب غایت هریک از انسان‌ها با توجه به مرتبه وجودی معرفتی خیالی مختص هریک از آنها صورت می‌گیرد. این انتخاب به موازات میزان تجرید انسان از مشغولیت‌های مادی به غایت حقیقی نزدیک‌تر یا دورتر می‌شود. غایات انسان‌های مشغول به لذات دنیوی، سعادات ظنی است که سبب سامان‌دهی تمام مراحل معرفتی - حرکتی آنها به تبع این انتخابشان می‌شود. بر اساس وجود رابطه‌ای ضروری میان حوزه وجودشناختی و معرفت‌شناختی، وجود علت معین مرتبه معرفتی است. جنس معرفتی جمهور نیز به علت نشئه وجودی مادی آنها تا مدت‌زمان حیات مادی آنها مشوب به تخیل است. تفاوت مرتبه وجودی - معرفتی جمهور نیز به تفاوت در مراتب فراتر و فروتر خیالی برمی‌گردد.

مسیر معرفتی شناخت و انتخاب غایت از احساس محسوسات شروع می‌شود؛ پس از انتقال محسوسات به قوه حس مشترک، این محسوسات جهت حفاظت دائمی صور، محاکات، تفصیل و ترکیبی رسوم محسوسات و تصویرسازی از انسان

می‌کند (همو، ۱۹۰۷ الف: ۷۴۰؛ ۱۳۴۴: ۱۰) که نشان‌دهنده توجه فارابی به فرایند جزئی‌سازی مقدمات ناظر به تحقق فعل است؛ هرچند که او به روند دقیق استنباط جزئیات از کلیات پرداخته است. بیان فضایل حوزه عملی نشان‌دهنده توجه فارابی به جزئیات اعمال و دقت در برنامه‌ریزی‌های حوزه‌های مختلف اجتماعی بر اساس زمان، مکان، اشخاص، حالات غالب بر هریک از آنها و شرایط دیگر است. به نظر می‌رسد علت عدم تصریح فارابی به چگونگی روند تبدیل مقدمات کلی به جزئی، پیش‌فرض - گرفتن روند تبدیل و عطف توجه به مسائل دقیق‌تر مقدمات جزئی جهت ارائه راهبردهای عملیاتی در حتمیت موفقیت در برنامه‌ریزی‌های خرد و کلان اجتماعات و به طریق اولی اخذ دیدگاه عمیق‌تر در مسائل انسان‌شناختی تجربی در مقام تحقق حکمت عملی است.

نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین مسائل محوری منظومه فکری فارابی، سعادت است. فارابی به تبع این بحث محوری، مقدمات و اسباب نظری و عملی ناظر به سعادت را در فلسفه خویش مورد توجه قرار داده است. مهم‌ترین اسباب طبیعی انسان قوای معرفتی و حرکتی (آلات قوه نزوعی) او هستند.

اولین مرحله صدور فعل، یعنی شناخت

مقدمات کلی به جزئی تصریحی نمی‌کند. به نظر می‌رسد این امر دو علت داشته باشد. یک علت، پیش‌فرض گرفتن روند تبدیل مقدمات کلی به جزئی است؛ چراکه فارابی به مهم‌ترین مواد استنباطی ناظر به عمل، مانند مثال‌ها، مشاهدات و تجربیات اشاره کرده است. علت دوم، توجه فارابی به مسائل جزئی‌تر مقدمات جزئی ناظر به انجام فعل است؛ مانند کسب تجربیات در زمینه تقدیر معین افعال، هیئات و ملکات بر اساس زمان، محدوده اجتماعات منزلی، شهری، کشوری، احوال غالب بر هریک از آنها همچون اخلاق طبیعی، مزاج جغرافیایی و غیره. توجه به مسأله کسب تجارب در زمینه تقدیرات نشان‌دهنده جنبه راهبردهای عملیاتی افعال جهت حتمیت موفقیت در برنامه‌ریزی‌های خرد و کلان اهداف مورد نظر اجتماعات است.

اصل شده به غایت به قوه متخیله سپرده می‌شوند؛ سپس این محفوظات خیالی جهت استنباط حوزه نظری و عملی به قوه ناطقه ارسال می‌شوند. پس از گذار از مراحل معرفتی نوبت به مرحله شوقانی متأثر از قوه نزوعی و سپس حدوث اراده می‌رسد؛ آنگاه انسان با قدرت سنجش‌گری و فکری خویش به استنباط ادراکات جزئی معطوف به عمل می‌پردازد. فارابی قوه عقل عملی را به‌عنوان قوه عهده‌دار ادراک کلیات و استنباط جزئیات معرفی می‌کند. او جزئیات ناظر به صدور فعل، تدابیر و سیاست شخصی و منزلی و مدنی را با توجه به ملاک مرتبه وجودی و معرفتی خیالی انسان مادی از طریق قوای اخذ تشابهات، تباینات، اخذ لازم از غیر لازم و دلالات الفاظ قوه ناطقه متخیله توصیف و تبیین می‌کند؛ اما به چگونگی فرایند تبدیل

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله مستخرج از رساله با عنوان «تحلیل مقایسه‌ای آرای فارابی و مولوی در نقش خیال بر شناخت و رفتار» با راهنمایی دکتر زینب برخورداری و مشاوره دکتر احدفرامرز قراملکی و قاسمعلی کوچانی است.

منابع

- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن طرخان. بوملحم، علی. (۱۹۹۵)م. مقدمه و شرح و تعلیق آرا اهل المدينة الفاضلة و مضاداتها. بیروت: مکتبه الهلال.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان، شکیبامنش، مریم؛ عاطفی، مریم. (۱۳۹۴). جایگاه وجودشناختی و معرفتشناختی حس مشترک در نفس‌شناسی فارابی، فصلنامه اندیشه دینی، بهار، دوره ۱۵، شماره ۱، شماره پیاپی (۲۴): ۶۵-۷۸.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان، شه‌گلی، احمد. (۱۳۹۸). مبای عمل از دیدگاه فارابی و ملاصدرا، نشریه آموزه‌های فلسفه اسلامی، بهار و تابستان، (۲۴): ۲۳۷-۲۵۶.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان. (۱۴۱۳)ق. الاعمال الفلسفیه. مقدمه و تحقیق و تعلیق از دکتر جعفر آل یاسین. بیروت: دارالمناهل، چاپ اول.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان. (۱۹۹۶الف)م. احصاء العلوم. مقدمه و شرح از دکتر علی ملحم. بیروت: مکتبه الهلال، چاپ اول.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان. (۱۴۰۴)ق. الالفاظ المستعملة فی المنطق. تحقیق و مقدمه و تعلیق: محسن مهدی. تهران: نشر الزهراء، چاپ دوم.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان. (۱۹۹۵)م. آرا اهل المدينة الفاضلة و مضاداتها. مقدمه و شرح و تعلیق از دکتر علی بوملحم. بیروت: مکتبه الهلال، چاپ اول.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان، (۱۹۹۶ب)م. السیاسة المدنیة. مقدمه و شرح از دکتر علی بوملحم. بیروت: مکتبه الهلال، چاپ اول.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان. (۱۹۰۷الف)م. عیون المسائل فی کتاب المجموع. به یاری احمد ناجی الجمالی و محمد امین الخائجی. مصر: نشر السعادة بجوار محافظة مصر- لصاحبها محمد اسماعیل، چاپ اول.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان. (۱۴۰۵الف)ق. فصوص الحکم. تحقیق شیخ محمد حسن آل یاسین. قم: نشر بیدار، چاپ دوم.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان. (۱۴۰۵ب)ق. فصول منتزعة. تحقیق و تصحیح و تعلیق از دکتر فوزی نجار. تهران: مکتبه الزهراء(س)، چاپ دوم.
- فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن محمدبن طرخان. (۱۹۶۱)م. فلسفه ارسطوطالیس و اجزاء فلسفته و مراتب اجزائها. تحقیق و تعلیق

تصدیر محمود احمدالحضنی. قاهره:
دارالکاتب العربی للطباعة.

فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن طرخان.
(۱۴۰۸)م. المنطقیات. تحقیق و مقدمه از
محمدتقی دانش‌پژوه. قم: مکتبه آیه الله
المرعشی، چاپ اول، ۱۴۰۸ الف.

فرامرز قراملکی؛ احمد، ناسخیان، علی اکبر.
(۱۳۹۵). قدرت انگاره. قم: نشر مجنون.
ص ۶۵-۴۷ و ص ۸۱-۷۹

مهدوی، محمد و همکاران (۱۴۰۲) تحلیل و
واکاوی جایگاه بعد عملی وجود انسان در
دیدگاه فارابی و علامه محمدتقی جعفری
تبریزی، پژوهش های فلسفی، دوره ۱۷،
شماره ۴۴، صص ۷۵۱ الی ۷۶۶،

[https://philosophy.tabrizu.ac.ir
/article_17110.html](https://philosophy.tabrizu.ac.ir/article_17110.html)

از دکتر محسن مهدی. بیروت: نشر دار
مجله شعر.

فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن طرخان.
(۱۹۸۶)م. کتاب الحروف. مقدمه و
تحقیق و تعلیق از محسن مهدی. بیروت:
دارالمشرق.

فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن طرخان.
(بی تا). کتاب السیاسة. بی جا: نشر توسط
لويس شیخوالیسوعی، بر اساس نسخ
شرقی و واتیکانی.

فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن طرخان.
(۱۹۰۷)م. مقاله فی معانی العقل
فی کتاب المجموع. مصر: نشر سعادت،
چاپ اول.

فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن طرخان.
(۱۳۴۴)ق. رساله فی مسایل متفرقه.
حیدرآباد دکن: دائرةالمعارف النظامیه
الکائنة، چاپ اول.

فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن طرخان.
(۱۹۹۱)م. کتاب الملة و نصوص اخرى.
مقدمه و تحقیق و تعلیق از محسن مهدی.
بیروت: دارالمشرق، چاپ سوم.

فارابی، ابی نصر محمدبن محمدبن طرخان.
(۱۹۶۷)م. موسیقی الکبیر. تحقیق و شرح
غطاس عبدالملک خشبه، مراجعه و